

OM FREDENSBORG SLOTSHAVES GARTNERE FØR 1852

AF
JOHANNES THOLLE

I.

I almindelighed vil det naturligvis være sådan at den, der betros at passe, pleje og udvikle et haveanlæg ved et af vore slotte eller andre store bygninger, vil have fået denne opgave betroet efter at folk af andre fagkategorier har forestået opførelsen af bygningsværket, såsom arkitekter, bygmestre eller andre. Ofte har det dog tillige været sådan, at det også er en „anden slags gartnere“ der har forestået anlæget af slotshaver, hvad enten de så har været benævnt havearkitekter, landskabsgartnere, anlægsgartnere eller andet, mens den ansatte gartner ofte ikke har haft et sådant erhverv eller virke. Det er noget ganske enestående, at både haveanlægget og det bygningsværk, som det knytter sig til, er skabt af en gartnerisk uddannet mand, sådan som det har været tilfældet med Fredensborg slot, og skønt nærværende udredning egentlig kun skulle omfatte oplysninger om de ansatte slotsgartnere, og skønt slottets bygmester ikke opnåede at få fast engagement som slotsgartner ved dette slot, kan vi alligevel ikke undlade at give en kort biografi af netop denne mand, så meget mere som Fredensborg var hans første større byggeopgave, og fordi opgaven med slot og have løstes på et så strålende grundlag, som fakta har vist det.

Denne særprægede person var JOHAN CORNELIUS KRIEGER, der var født 1683. Han formodes at have været af hollandsk afstamning og søn af CHRISTIAN KRÜGER, der indtil 1690 havde været urtegårdsmand ved Jægersborg slot og derefter kom til Kronborg, hvor han formentlig virkede til sin død i juni 1716. Christian Krüger var 15/10 1691 viet til CATHRINE KATTERBERG,¹ der var født 28/6 1664 som datter af en rådmann J. K. i Køge, – hun døde 3/5 1696. Som ung stavede Joh. Corn. K. sit navn Krüger, og det var først, da han begyndte at blive

en bekendt arkitekt, at han skriver sig Krieger²; det blev det meget udbredte slægtsnavn.

Johan Cornelius Krieger var uddannet som gartner ved Frederiksberg slotshave og fik som „Gesell“ (gartnersvend) herfra et under 27/1 1705 dateret rejsepas til Holland, England m. fl. lande, hvor han øjensynligt har set sig godt for, og hvorfra han hjembragte mange ideer, som han omsatte til danske forhold. Efter at være kommet hjem arbejdede han i 1708 med Vallø stiftshave, – derefter 1711 med noget haveanlæg på Kongens Nytorv, Amalienborg, Prinsens Palæ m. fl., og med en gage af 400 rbdlr. årlig var han bl. a. beskæftiget med indretning af orangeri m. m. ved nævnte palæ. Fra slutningen af 1711 udnævntes han til orangerigartner ved Rosenborg med 500 rbdlr. i årlig gage.^{2,3} Fra 1717 fik han 100 rbdlr. årlig for at vedligeholde hertuginde af Slesvigs have, og 1718 blev han engageret ved Palæet bag Børsen med andre arbejder, hvorfor der betaltes ham 500 rbdlr., og ved Hørsholm byggede han som arkitekt stalde til hestene.⁴

Var det end til en begyndelse i hvert fald set i et senere større perspektiv kun småting han havde i sin varetægt, så varede det dog ikke længere end til omkring 1720, før han kom i gang med haveanlæg i større omfang og ganske specielt som arkitekt og bygningsentreprenør. Efter stillingen som orangerigartner ved Rosenborg fik han 1721 embedet som gartner ved „begge Haver“ der, d. v. s. både lysthaven og køkkenhaven ved Rosenborg, med titel af hofgartner og med embedsbolig ved Rosenborg. En omtale af hans arbejde i detaljer ved Rosenborg falder udenfor dette emne, men det skal her anføres, at han og hans rosenborgsvende både i 1720 og 1721 flakkede frem og tilbage mellem København og Østrup for at varetage det nødvendige ved havens anlæggelse det sidstnævnte sted, hvor Fredensborg blev det strålende arbejdsområde: slot og park. Idet vi vender tilbage hertil skal anføres, at i takt med den øvrige byggevirksomhed i 1722 fulgte som noget naturligt hans udnævnelse til hofbygmester, og i 1725 kom den mere favnende betegnelse eller titel: overlandbygmester¹, som han beholdt til år 1733. Hans opgaver var slotsbyggerier rundt i landet og dertil knyttede haveanlæg, ligesom han iøvrigt også byggede palæer og borgerhuse. Efter den store brand i København i 1728 udgav han på tysk en vejledning til bygherrer og bygmestre, og dette gav byen et præg af nye huse med hollandsk tilsnit. Selv assisterede han ved genopførelsen af Vor Frue Kirke, Rådhuset og Vajsenhuset, Grev Moltkes Palæ, Vartov, pavilloner i Amalienborg Have og lysthuse på Frydenlund samt Odense Slot, – en fløj på Vallø, ombygning af Københavns

Slot, terrasserne ved Frederiksberg Slot og Ledreborgs haveterrasser, Frederiksborg Slotshave⁵ og laurerhusene ved Rosenborg, der er fra 1742 og noget senere: det der blev til garderkasernen og meget mere.

I vor tidsperiode (1900-erne) hvor fagene er så stærkt adskilte fra hinanden, og hvor det både af praktiske og formelle grunde kan være svært at gå fra et fag over i et andet, synes det meget mærkeligt, at J. C. Krieger har kunnet klare både havekunsten og bygningskunsten samt entreprenørvirksomheden, således som det er antydnet, og at han ovenikøbet har kunnet klare det på en så smuk måde, at han i en sen eftertid har fået ros og megen ære deraf. Imidlertid må man dog erindre, at barokkens anlæg jo i så høj grad var en sammenkædning af huse og haver til en formel helhed, – også senere personer kunne bygge huse og lave haver, såsom THURA og JARDIN, der virkede kort efter Krieger. Men de var ikke uddannet som gartnere, – de var arkitekter, og som sådan havde de altså et noget andet materialekendskab end forudsat hos gartneren Krieger. At denne derfor som også foran antydnet må have udnyttet sine udlændinghedsår på virksom måde, bl.a. ved at bruge øjnene er utvivlsomt, og han må forudsættes at have haft en ganske særlig evne bl.a. til at sætte sig ind i datidens faglitteratur, der forelå på fremmede sprog, især fransk, hvilket må påskønnes. Har han end i sine opgaver arbejdet meget selvstændigt, kan det dog måske antydes, at der f.ex. i hovedmotivet til Fredensborg kan skønnes at være forbilleder, f.ex. i Hampton Court i England, og Krieger har sikkert kendt og besøgt dette anlæg og slot, – uanset at iøvrigt motivet med de 7 alléer, der er samlet i eet punkt måske kan ha sin oprindelse i udhugninger, der er foretaget ikke af dekorative, men af jagtmæssige grunde. Og når kong FREDERIK IV betroede Krieger opgaven i Fredensborg, lå der det bagved, at der oprindeligt kun var tænkt opført et lille jagtslot, og det mente man altså at kunne betro den knapt fyrretyveårige hofgartner.

Fredensborg Slot, hvis bygningshistorie vi iøvrigt går let henover, blev til på det tidligere Østrup område, og det skal til en begyndelse have været på grundlag af kongens egne skizzer og ved materialer fra det i Frederiksborg nedbrudte Sparepenge. Selvom den øverste ledelse af slotsbyggeriet til en begyndelse lå hos JOHAN CONRAD ERNST, kom Krieger dog snart til at blive den ledende arkitekt med murermestre m. fl. som de udførende, og i 1724 påtog han sig samtidigt med at han havde vidtløftige leverancer til og arbejder bl.a. med Københavns slot, Frydenlund m. fl. iflg. kontrakt af 27/11 opførelsen af ialt ni bygninger på Fredensborg, deriblandt slotskirken.

Det blev altså Kriegers første store byggeopgave: at opføre et jagt-slot, der skulle anbringes i den såkaldte stjerne, fra hvilken man bibeholdt systemet med de stråleformede træfri sigtelinjer⁶. Krieger skulle da også klare haveanlægget, og han tog selv dette i entreprise for et par tusind rbdlr. Af planteforbruget kan nævnes, at der i 1721 fra Hamborg indførtes 900 lindetræer og 900 tax, der s.m. frugttræer til Østrup og Frederiksborg kostede 790 rdlr.⁴ Året efter flyttedes en mængde klippe tax fra Jægersborg til Fredensborg, og 1723 kom der formedelst 510 rdlr. 100 lindetræer og 10 morbærtræer til de 3 slotte tilsammen: Rosenborg, Frederiksborg og Fredensborg, foruden diverse planter til menageriet der også var opført på Fredensborg. Det daglige gartnerarbejde udførtes af gartneren JOHAN KREIMER (se senere).

Krieger er med rette rost meget for sine arbejder, specielt for Frederiksborg slotshave, og han er af en nutidig havekunstner kaldt den største havekunstner, der har levet i Danmark⁷ og dertil føjes, at det „synes meget forunderligt, at han . . . var så fri af alle forbilleder af mode og skole. Selvfølgelig var han Le Notre's elev, og selvfølgelig måtte han arbejde i tidens formsprog, men han var ikke en eklektiker . . . han var personlig, . . . hvor han arbejdede med haver var han en overlegen kunstner“.

Først i sine senere år signerede Krieger sine planer, og det har derfor kunnet have sine vanskeligheder tidligere at identificere sådanne med ham, men i den nyeste tid synes dette dog med held at være lykkedes i et ganske pænt omfang⁸, således bl.a. haveanlæg ved Amalienborg, Rosenborg, Frederiksborg, Fredensborg, Prinsens Palæ, Hørsholm slot og kaskadeanlægget i Frederiksborg have. Også planen til hans egen have er kendt, og han avlede tobak på en grund ved siden af volden nær Østerbro⁹.

Det ser mærkeligt ud, at han som stærkt engageret i byggeri og havearbejder i 1740 ansøgte om stillingen som gartner ved den såkaldte „Gamle Have“ ved Gottorp slot, men årsagen var det rent menneskelige, at den hidtidige indehaver af stillingen, JOHANN CHRISTOPH KRIEGER, der var hans bror, var avgået ved døden og havde efterladt sig 3 børn i største „Dürftigkeit“ og 5 børn „til Ernæring“, og så ville han altså træde hjælpende til ved at indtræde i embedet, – han udnævntes imidlertid ikke dertil¹⁰. Derefter blev han i 1749 justitsråd, da han bevilgedes afsked fra Rosenborg, – iøvrigt med den efter datidige forhold anselige pension på 600 rdlr. årligt, – han havde kun haft 500 rdlr. i gage.

D. 8/3 1713 blev han i København viet til ANNE MATTHIESEN

(1692–1760), der var datter af den navnkundige klokker SØREN MATTHIESEN (1653–1740). I 1739 blev ægteparret separeret. Krieger døde 21/9 1755 i København og begravedes på Garnisons kirkegård.

Skønt Krieger levede i mange år efter at han havde været virksom på Fredensborg og var både muremester for Rosenborg haves mur (1730-erne) og blev udnævnt til justitsråd som foran anført, fordunkledes og fortrængtes han dog en snes år før sin død af folk som HÄÜSSER og THURAH, og i sin: Efterretninger om Fredensborg Slot, hævder F. J. MEIER (1880) at en kunsthistoriker et halvt århundrede efter Kriegers død kun ved at berette om Krieger (ovenikøbet med et forkert forbogstav), at han hened år 1745 nævnes som *magnus Architectonises præfectus*.

Af hans børn blev SEVERIN KRIEGER gartner. Han var født 1713 og uddannedes hos faderen¹¹.

Hofretten behandlede justitsrådens bo i skifte 21/9 1755¹² og omtaler bl. a. 3 vænger. Selv beboede han sin gård i St. Kongensgade og udlejede de nævnte vænger til græsning for dyr hos slagtere og vognmænd. Vængerne lå ved „Farimags Vey“s nordre side. Det mellemste vænge var tilskødet Krieger 6/6 1746, det nordligste 6/5 1726 og det søndre 14/10 1728. I 1756 var de tre vænger ved auktion 22/2 1756 tilstået justitsrådets enke, og efter hendes død fik gartner JOHAN HENRICH REEH dem ved ny auktion for 4215 rdlr. Sammen med bygningerne benævntes de Østerholm, og ved matrikuleringen 1757 fik de nummeret 90.

Som i vore dage sådan ser vi også af Krieger Fredensborghaven dannet af to adskilte dele, – den mindre hvor nu marmorhaven er og den større dannet af et uhyre cirkelsegment udenom slottets bagside, delt i seks sektorer, indesluttede af tax- eller buxbomhække med skråtløbende blomsterbede m. m., klippede træer og buske. Blomsterpartier i parterret viste monarkens og gemalindens navnetræk, og der var billedhuggerarbejder. På ridebanen havde Krieger opført en pavillon og på den anden side af slottet et menageri, der var ottekantet ligesom de forskellige lysthuse, et modelune. Uden om haverne havde man skoven og yderst Esrum Sø.

Som følge af stedets navn benævntes Fredensborg under opførelsen og anlæget af haven Østrup, og det var først, da slottet stod færdigt og kongen den 11. oktober 1722 fejrede sin fødselsdag derude, at han gav det navnet Fredensborg¹³. Det var af flere grunde nærliggende, at det blev gartneren på Østrup Ladegaard, JOHAN KREIMER (eller Krehmer), der under Kriegers overopsyn og ledelse kunne forestå det arbejde,

hvortil der iøvrigt var udkommanderet soldater. Han blev derfor udnævnt til gartner og slotsforvalter ved Fredensborg i 1720. Forbindelsen til Østrup var dog ikke ophørt, og han fik fra Østrup flere læs hø¹⁴ ligesom han årligt fik brændeved gennem skovrullen, – begge dele også efter at han var avgået fra stillingen (1726)¹⁴. Hans gage var 200 dlr. årlig og desuden fik han kostpenge for et par (lære)drengene, der benævntes Aachenerdrengene, og som i hvert fald fra 1728 fik løn⁴. Kreimer omtales vistnok med urette et sted som en kort tid værende slotsforvalter ved Frederiksborg (1728), – da han avgik fra Fredensborgstillingen¹⁵. En broder til ham var gartnersvend ved „Guldhuset“, og hed JOCHUM CHRISTOPHER K. Han søgte 1720 forgæves stillingen som gartner ved „Guldhuset“¹⁶.

Af de ting der udbetales penge for skal som et kuriosum nævnes muldvarpe, der plagede egnen meget, både i agre og haver (1730-erne).

¹ Dansk biografisk Leksikon, XIII s. 315f. Se også L. Pedersen: Kronborg, 1920, s. 158. – ² Partikulærkamrets bygningsregnskaber, R.A. – ³ Personallhist. Tidsskrift 63, s. 69ff. Nord. ill. Havebrugslex. 5, udg. II, s. 7, 89, Gartner-Tidende 1938, s. 257. – ⁴ Partikulærkamrets regnskaber, R.A. – ⁵ Johannes Tholle: Haveanlægene og gartnerne ved Frederiksborg slot (1958). Georgsen: Danske Herregaardshaver . . ., s. 332 og s. 339. – ⁶ Fr. Weilbach: Fredensborg Slot (1928), Valdemar Seeger: Fredensborg Slotshave. Gamle Anlæg og Monumenter, 1926, F. J. Meier: Efterretninger om Fredensborg Slot 1880. – ⁷ C. Th. Sørensen: Europas Havekunst (1959). – ⁸ Hakon Lund: Danske Haver i det syttende og attende Aarhundrede (1963). – ⁹ Arkitektens nytårshæfte 1958/59. – ¹⁰ Rentekamm. tyske forestillings- og resolutionsprot. res. nr. 107 af 23/4 1740, R.A. – ¹¹ Rentekamm. tyske forestillings protokol nr. 245 af 8/12 1749 og Rentekamm. kgl. resol. nr. 143 af 31/5 1751, R.A. – ¹² Afhandlinger tilegnede arkivmanden . . . Axel Linvald (1956), s. 18ff. – ¹³ Bruhn & Lange: Danm. Havebrug og Gartneri (1920), s. 257ff. – ¹⁴ Kgl. resolutioner fra Rytterdistr. kontor, R.A. – ¹⁵ Roedes register over hofbetjente, R.A. – ¹⁶ Rentekamm. kgl. resol. nr. 1 8/1 1720, R.A.

II.

Den forannævnte JOHAN KREIMER er kendt som urtegårdsmand ved Østrup Ladegaard før 1720, og hans navn har været stavet både Kræmer og Krehmer¹. Fra 1721 var han gartner og slotsforvalter ved Fredensborg, men avgik 1728 og benævnes da slotsforvalter². Der bevilgedes ham ved afskeden 10 læs brændeved årlig imod de 20 hidtil modtagne, – sålænge han boede i byen. Her var tidligere bevilget ham hø og græsning. Han døde juni 1730 51 år og 5/12 1735 udstedes resolution om fordelingen af hans efterladenskaber, møbler m. m. Han var gift med MARIE MARGRETHE K. (1679-1730)¹.

Samtidig med Kreimer var der en gartner CHRISTIAN BRUHN (Brun) som i hvert fald ifølge regnskaberne har fået gage fra 17/7 1726, normeret til 100 rdlr. årlig³. Han har det nævnte år fra Hamborg indforskrevet en tønde blomsterløg og noget drivglas, som er sendt med en skipper fra Lybæk og efter ankomsten gives fri for toldbetaling. Han fik også bevilget en bondevogn. Denne Christian Bruhn var blevet uddannet i Charlottenlund slotshave, hvor der efter en treårig læretid er udstedt lærebrev for ham (1722)⁴. Som almindelig brugt i datiden drog han på valsen til udlandet, altså inden vi træffer ham i Fredensborg. Og forinden havde han assisteret en slægtning (muligvis sin fader) gartneren HANS HENRIK BRUHN på Frederiksberg slot, da det kneb for denne med at affatte regnskaber m.m., – han døde iøvrigt nytår 1723⁵. Iflg. bestalling af 27/6 1731 er Bruhn derefter gartner ved Skanderborg slot, hvor han skulle holde hække, træer og plantninger i god stand⁶. Både da og senere assisterede han FREDERIK IV med indrettelse af de terrasser og kaskader på Clausholm, som senere har vakt så stor opmærksomhed. Under 16/7 1743 fik han yderligere bestalling som slotsfoged på Skanderborg. Han var en meget virksom og initiativrig mand både inden- og udenfor sit embede. Foruden at udarbejde sirlige tegninger til omlægning af Skanderborg slotshave projekterede han bl.a. også havneudvidelse og anlagde farvefabrikker i Jylland. Hans løn som gartner var 100 rdlr. årlig + et personligt tillæg på 100 og som slotsfoged 100 yderligere. Han avgik med pension fra Skanderborg 1767 og døde 14/1 1777¹.

Endnu en gang kom der en gartner til at blive slotsforvalter på Fredensborg, og denne gang er det en CHRISTIAN HERTZ, som vi først træffer på Skanderborg slot. Her tumler han bl.a. med træindkøb hos planteskolemanden VOETHMANN i Økloster og med frugtræer fra Sjelleskov. Han fik hestegødning til frugthaven fra militærets stalde, og det blev betydet ham, at når han i Skanderborg 2 gange om ugen havde 2 mand til hjælp i slotshaven, måtte dette være tilstrækkeligt². Og så sker der altså igen en ombytning af stillingerne Skanderborg/Fredensborg men, denne gang i modsat retning, idet Chr. Hertz nu flytter til Fredensborg som slotsforvalter og gartner, og iflg. hans ansøgning bevilges der ham 11/8 1728 både fripas samt 6 à 8 bøndervogne til at flytte hans og hans hustrus bagage fra Skanderborg, – i sit embede fik han bl.a. fri græsning og foder til 1 à 2 køer². Hans bestalling blev konfirmeret 24/12 1746¹ og i dette år havde han en indtægt af 297 rdlr. foruden 70 til 1 gesell, 30 til en pige, 30 til materialer og 6 til diverse, – ialt 433 rdlr., hvilket var det halve af budgettet for Frederiksberg

slotsgartner⁷. Som gartner havde Hertz især meget arbejde med at holde de klippede taxfigurer og hække og at bekæmpe muldvarpene m. m., og som slotsforvalter skulle han tilse det byggeri, som var i gang. Til muldvarpefangsten betales der et enkelt år (1734) næsten 200 rdlr.³ og der opgives at være fanget 1200 dyr à 4 skill.

I disse tider fik slotsgartnerne et vist beløb for at vedligeholde slotshaverne + et beløb for at levere havesager til hofhusholdningen, og så kunne de iøvrigt selv skaffe sig en indtægt ved at sælge til andre af havens produkter, – noget der nok kunne sætte ondt blod hos andre gartnere og kunne give anledning til misbrug.

For at undersøge dette og de kgl. havers økonomi i det hele taget og forsøge mindsket udgifterne til haveleverancer, nedsattes der en kommission, og under 9/4 1744 avgav denne en betænkning om forholdene⁸. I denne hed det bl. a. om Fredensborg, at slotsforvalter og gartner Chr. Hertz i avvigte år havde modtaget 1460 rdlr. til vedligeholdelse af den derværende have og de omkringliggende alléer for sig som slotsforvalter og gartner samt til folk, materialer og alt dertil hørende samt 40 rdlr. for leverancer til det kgl. køkken og 100 rdlr. for leverancer til hds. durchl. fyrstinden af Oest-Frieslands* køkken, ialt 1600 rdlr. Hertz mente ikke at der kunne fragå synderligt fra denne sum, såfremt da arbejdet i og ved haven såvelsom slottet skulle bestrides, især da han højt og helligt bedyrede, at han for sin person ved alt dette hidtil neppe har kunnet få til livets ophold for sig selv og sine mange børn. Direktør VON DER OSTEN fra havekommissionen tilbød at vedligeholde det hele for 1000 rdlr. og endda at give Hertz 300 rdlr. i pension, men henstiller til majestæten at bevilge 1460 + 70 rdl. i leverancer. På de fremførte nedskæringsforslag protesterede de kgl. slotsgartnere og truede med at fratræde deres embeder, – men ingen af dem gik dog fra embederne trods de gennemførte nedskæringer, – heller ikke Hertz i Fredensborg. Og allerede pr. 9/6 1745 (altså blot et år efter) måtte betalingen for køkkenleverancerne forhøjes, for Fredensborgs vedkommende med 20 rdlr. og for samtlige de kgl. haver årligt ialt 459⁷.

Da Hertz fik sin bestalling som slotsforvalter og gartner ved Fredensborg bekræftet i 1746, fastslås det som skik og brug er at han skal være kongen tro og huld og tage sig af have, orangeri, blomsterstykker, hække, alléer, træer og planter og have ansvaret for de på slottet værende møbler, skilderier m. m. Der skal årligt gives inventarium hvoraf ses av- og tilgang, og han var skyldig at levere havefrugt og gevækter til hofhusholdningen samt flittigt tilse daglejere m. v.

Som eksempel på den arbejdsstyrke, som Chr. Hertz havde at disponere over og have ansvaret for, skal anføres nedenstående (1747)⁷:

- 27 mand kommanderede (soldater) april–sept.
 16 – – oktober–marts
 1 gesell til buxbom og hække i alléerne
 at beskære 145 vinterdage à 6 skill.
                                   149 sommerdage à 8 –
 1 dreng i 145 vinterdage à 4 skill.
                                   i 149 sommerdage à 6 –
 2 koner i 4 sommermåneder 102 arbejdsdage à 6 skill.,

ialt Fredensborg 579–2–8. Foruden anlægs- og vedligeholdelsesarbejder af forskellig slags benyttedes soldaterne også til så forskelligt som nattevagt i lysthavnen og indsamling af myreæg til menageriets dyrebestand.

Ifølge resolution af 23/9 1751 tog Hertz sin afsked fra 14/8 1752 og der bevilligedes ham 300 rdlr.s gage som pension, idet dog hustruen Rebecca, med hvem han levede dårligt sammen, skulle have halvdelen deraf. Imidlertid døde han allerede 4/11 s.å. og der bevilgedes da enkepension (30/9 53) til underholdning af børnene fra 14/8 til ultimo september 19 rdlr. 3 m. 2 skill. og halvdelen til samme fra 1/10 til 4/11, ialt 53–1–11³.

En søn, der var husfoged og tolder ved Koldinghus, JØRGEN RUDOLPH H. optrådte på arvingernes vegne i den opståede arvesag. En anden søn, CLAUDIUS DITLOFF H., blev siden slotsgartner på Fredensborg. Ved dette boopgør efter Hertz senior, der først sluttede 12 år efter ved resol. af 20/3 1764, stillede man op, hvad han havde fået af brændevad, havde plantet af træer og endnu mere både på Skanderborg og Fredensborg². Det ser noget mærkeligt ud altsammen, således at han på Skanderborg er debiteret for årene 1722 og 1724: en blok- eller stenvogn og et 33 favne reb dertil, 30 spader, 20 hakker, 24 hjulbøre med bolt, 60 m. hjul og bolte, 70 jernspader m. skaft, 70 jernhakker, 20 murbrækkere, ganske nye, 8 jern kofødder, – endvidere for 1728 og nogle flg. år, hvor han slet ikke var på Skanderborg: en hel del frugttræer af forskellig art og 1000 rosentræer, 2000 liguster, 200 aspargespl. m. fl. Beløbet var for disse gevækter ansat til 100 rdlr. Efter at være flyttet til Fredensborg fortsattes debiteringen overfor ham bl. a. af brænde, f. ex. fra årene efter 1727: årligt 402 favne, 290 do., 217, 312 m. fl., i tredverne 440–450 årligt og for hans sidste år i embedet: 650 favne. Der havde ikke været ført ordentligt regnskab med disse poster. Arvingen, ovennævnte søn Jørgen Rudolph Hertz

hævder imidlertid at være så lidet regnskabskyndig, at han ikke kan give mere oplysning i sagen og ansøger allerunderdanigst for sig og medarvingerne om eftergivelse af kravene. Det bemærkes iøvrigt i sagen, at Hertz havde været tillagt følgende deputater for de resp. år til opvarmning af orangeridrivhusene: 1748: 715 favne 11 dragt brænde, 1749: 591 f. 13 dr. og 1750: 739 f. 18 dr. Ved den allerede nævnte afslutning med resolution af 20/3 1764 fritages arvingerne for de forpligtelser, der var stillet dem i udsigt.

* søster til den dav. dronning som boede på Fredensborg.

¹ Roedes register (fortegnelse) over hofetaten. R.A. – ² Kgl. resol. fra rytterdistr. R.A. – ³ Partikulærk. regnskaber, R.A. – ⁴ Se Gartner-Tidende 1928, s. 265, 276–77. – ⁵ Frederiksberg gennem tiderne VII (1956), s. 110, 112, 113 og VII, s. 52. – ⁶ Partikulærkamrets bestallingsprotokol. R.A. – ⁷ Kgl. resolutioner, R.A. – ⁸ Rentekamm. sjæll. renteskriverkontor. Kgl. Slotte, R.A. jevnf. geng. i Gartner-Tidende 1944, s. 59 ff.

III.

Ved resolution af 23/9 1752 udnævntes slotsgartneren på Jægerborg, CARL FRIEDRICH DÖLLNER, til gartner og slotsforvalter ved Fredensborg med en gage af 300 rdlr., hvoraf 100 rdlr. betaltes af partikulærkassen og 200 af general-post-kassen¹, – formentlig fordi den sidstnævnte var særlig indtægtsgivende og i forvejen udredte andre poster, som vi vil skønne var den uvedkommende.

Der opsattes følgende budget:

gage fra 14. aug. årlig 100 rdlr. ÷ 1 ⁰ / ₀	99 rdlr.	
til 1 gesell.	70	–
- 1 pige	30	–
- materialer	30	–
- gødning	6	–
	<u>235</u>	rdlr.
køkkenleverancer	20	–
daglejere, 1 unge, 2 koner	579	– 2 m. 8 skill.
1 karl til opsyn med alléen	52	–
	<u>866</u>	rdlr. 2 m. 8 skill.

Carl Fr. Döllner var født 8/10 1702 i København som ældste søn af stamfaderen til den senere så udbredte gartnerslægt, JENS NIKOLAJ D., der var gartner først på Charlottenborg og derefter på Blaagaard, og

dennes hustru REBECCA FEDT. Senior døde 30/3 1745 75 år gammel og begravedes på Petri kirkegård, – hustruen Rebecca døde i pestens tid 1711, – hans anden hustru ANNA AGNETE HØNE døde 12/10 1735². Carl Fr. D. uddannedes som gartner i Frederiksberg slotshave, hvorfra gartner H. H. BRUHN efter 3 års læretid for D. udstedte ham et lærebrev, dateret 29/7 1720³. Knap en måned efter har han tillige fået udstedt rejsepas til Tyskland, men nåede langt videre omkring⁴. Han var 7 måneder hos orangerimester J. A. SEMMERLING, hvor han ved sin avrejse 6/5 1722 fik et smukt bevis på pergament, – var senere medhjælper hos FR. ANTON HARTON (gartner hos landmarchallen i Nedre Østrig) og rejste herfra 1/6 1724, ligeledes medførende et smukt bevis for sit gode forhold, – var yderligere 9 måneder hos Kongen af Polens gartner, med avskedsbevis dateret 12/4 1725. Hans ophold i udlandet varede mere end 6 år, og derefter var han gartner på Charlottenborg, muligvis fra 1726, ligesom han hjalp sin gamle far på Blaagaard, og selv været gartner der hos prinsesse SOPHIE HEDVIG, hvorfra han tillagdes en pension. Nu blev (1736) stillingen som gartner ved Jægersborg slot ledig, og Döllner meldte sig som interesseret, idet han hævdede at han og hans hustru og børn ikke kunne subsistere af den ham tillagte pension, mens han med en svend og 1 dreng måtte kunne klare Jægersborg⁵, – her blev nu ikke udnævnt nogen ny gartner, da Jægersborg blev bortforpagtet⁶, og året efter søger Döllner gartnerstillingen på Kronborg, ligeså uden held⁷. Bedre held havde han med sin svigerfamilie, – han søgte 1739 og fik bevilling som brygger og købte svigerfaderens ejendom sammesteds (København). Og da stillingen som gartner på Nykøbing slot på Falster ved dødsfald blev ledigt i samme år, blev det pålagt rentekammeret at finde ud af, om man ikke kunne placere Döllner her. Skønt ikke ansøger fik han altså stillingen⁸; han måtte beholde sine 200 rdlr. i pension fra Blaagaard, idet han dog fortsat skulle yde sin far 100 rdlr. årligt, ligesom han skulle yde sin forgænger i Nykøbing (DE FRAHE)s enke 50 rdlr. årligt og iøvrigt selv skulle ha en løn af 150 rdlr. Imidlertid kneb det for ham at afstå bryggeriindtægten fra København, og det tillodes ham efter sin ansøgning at forblive i hovedstaden ved sit bryggeri en vinter eller dog højst 1 år, imod at han på eget an- og tilsvær holder en dygtig svend, – ligeså fik han bl. a. dels udvist fornødne avnbøg til haven og tildelt sig 6 husmænd til arbejdet i denne⁹. Han udførte betydelige omlægninger af haven¹⁰ og har utvivlsomt gjort sit herskab tilfreds, idet dronning SOFIE MAGDALENE tilbød ham stillingen som gartner ved Hørsholm slot (1751), – et tilbud som han dog ikke modtog.

Han havde et år 36 husmænd til hjælp ved havearbejdet, men det afslås ham at måtte fortsætte dermed¹¹, dog bevilges der ham i hvert fald i 1744 24 mand i gang om ugen hver – det var husmænd fra Hasselø og Kraghave¹².

En skønne dag fik så Carl Friedrich Döllner den ledigtblevne stilling som gartner på Jægersborg efter slotsgartner JOHAN WÆGNNERS død. Han udnævntes under 31/5 1751 som slotsforvalter og gartner til samme gage som W. og med sin hidtidige pension i behold¹³. Det blev imidlertid kun en kort tjeneste her, og året efter er han forflyttet til slotsforvalter- og gartner-tjenesten på Fredensborg¹³, hvor der forestod nogle gode arbejdsår med bl.a. udførelse af de nye anlæg, haveudvidelser m.m. som arkitekten N. J. JARDIN projekterede. De gik ud på en omdannelse af haven i rococotidens stil med slyngede figurer af hække m.m., men først og fremmest anlæg af den store allé fra parterret og omfattende træplantninger på begge sider af denne. Der hentedes træer i ind- og udland og arbejdede talrige og skiftende antal soldater og arbejdere¹⁴.

Som eksempel kan nævnes, at der i 1762 sendtes et detachment soldater til Falster for at opgrave og avsende 19.000 unge avnbøg, og andre soldater sattes til at hjælpe billedhuggerne med deres arbejder.

Döllner fik (1760) 50 rdlr. årlig til at holde en hest¹⁵ og året efter bevilgedes der ham en gesell (gartnermedhjælper) til assistance¹⁵.

Af andre arbejder som forestodes af Jardin kan nævnes indretningen af den herlige marmorhave vest for slottet, hvor der fra første færd havde været en lille have mellem slottet og menageriet, men den var næsten forsvundet under udvidelserne af slottets bygninger; den blev nu i rigt mål nyskabt og forsynet med talrige statuer og figurer i marmor. Foruden haveanlæggenes udførelse og pasning havde Döllner også bl. a. alléen mellem slottet og Heslerød at ta sig af, og den voldte ham megen bekymring og han måtte bl. a. ha træerne sikret ved et par tusind ellepæle¹⁸.

Desværre nåede Döllner ikke at se de påbegyndte anlægsarbejder på Fredensborg fuldførte, idet han døde 4/3 1765¹⁵. Han havde været gift med ANNA HANSDATTER KAARUP, som døde 1745¹⁶ og anden gang med ANE KATRINE (1709–93), der var enke efter en slotsforvalter. Hun fik 150 rdl. årligt i enkepension efter Döllner. Af ægteskabernes 9 børn blev i hvert fald én gartner (HANS NIKOLAJ D., 1734–79) og fik titel af haveinspektør ved Gottorp¹⁷.

Som efterfølger for Döllner udnævntes ADOLPH VOSS til gartner- og slotsforvaltertjenesten¹⁹ og der fastsattes følgende gager m.m.²⁰

Voss gage ÷ 1 ^o / ₁₀ til pensionering årlig . . .	297	rdr.	
mestersvend CLAUD HERTZ	100	–	
endnu 1 mestersvend	80	–	
1 gartnergesell	70	–	
1 pige	30	–	
havematerialer	30	–	
diverse	6	–	ialt 613 rdr.

De 20 rdr., som nu avdøde Hertz havde haft som tillæg årligt til køkkenleverancer, beholdt Voss med fradrag af 1°/₁₀. Adolph Voss havde været gartner på Svanholm og fra mikkelsdag 1747 været på Sorgenfri til en årlig løn af 166 rdr.^{21, 22}

Efter 5 års tjeneste på Sorgenfri kom Voss (iøvrigt ligesom sin forgænger LARS RUDE) til Jægersborg, hvor han blev både gartner og slotsforvalter under betydeligt bedre økonomiske forhold, idet han i gage skulle ha ikke mindre end 500 rdr., foruden brænde, tørv, materialheste m. m.

I slotsgartner Voss' tid på Jægersborg opnåedes en del bevillinger til nyanlæg eller omlægning af haven²³. Der indrettedes aspargeshave, frugthave og opsattes nye hegn o. s. v., og haveleverancerne til hoffet steg kendeligt, – og til sin hjælp havde Voss 6 husmænd, men på slutningen af hans embedsperiode var haveinteressen på Jægersborg i dalen, og husmændene overførtes til Bernstorff, hvor interessen nu blev placeret, men Voss fik dog en lille godtgørelse på 16 rdr. årlig for at betale folk til det fornødne arbejde.

Da Jægersborg slot siden nedreves fik Voss lov til at tage materialer derfra i det omfang han ønskede det, og da gartner-tjenesten blev ophævet, kom han altså (1765) til Fredensborg. Her kom han lige ind i det hektiske arbejde med omlægningen af haven, som hans forgænger under Jardins ledelse var begyndt på, og han fik en stor arbejdsstyrke at tumle med. I sit ansættelsesår havde han således ikke mindre end 11 underofficerer og over 300 menige soldater. Til gartnerisk hjælp havde han en gesell (BEIRIG), til hvilken der fra 15/4 1765 var bevilget 70 rdr. årlig udover det ovenstående, sålænge omlægningen vedvarede foruden nogen anden godtgørelse, – det med den ekstra gesell ophørte allerede i 1766.

Som et eksempel på hvorledes gartnerne ved de forskellige slotte var estimeret, kan vi her bringe den liste over årlige nytårsgaver, som regnskabet beretter om for 24/12 1772¹⁵, idet den nævner følgende tal: fra kongens kasse (partikulærk.)

Rosenborg	20 rdlr.	
Frederiksberg (Chr. Fr. Schmidt)	10	–
Fredensborg	10	–
Vallø	10	–
Frederiksberg	6	–
Hørsholm.	6	–
Charlottenlund	6	–
Frydenlund.	6	–
Jægerspris	4	–
Sophienborg	4	–
Det kgl. palæ.	4	–
		ialt 86 rdlr.

Da kong FREDERIK V var død 14/1 1766 overlod CHRISTIAN VII Fredensborg til sin stedmoder, enkedronning JULIANE MARIE foruden et lille slot ved Helsingør. Byggearbejder og omlægningerne i haverne var sluttet og der var ikke penge til mere, og vel heller ikke lyst til mere, før Struensee var borte fra hoffet (1772). Slotsforvalter og gartner A. Voss havde derfor i hvert fald til en begyndelse nogle stille år, og fra 1776 fik han til sin hjælp udnævnt sin mestersvend CLAUDIUS DITLOFF HERTZ til adjungeret og succederende gartner og slotsforvalter (se senere), indtil han 1778 avgik fra tjenesten. Voss døde 16/5 1793 kun 45 år gl. Havde været gift med SARA WEDEL (1715–73) og havde bl. a. sønnen CARL ALBRECHT V., (1756–93), der var gartner på Frederiksberg slot (1784–93).

Voss seniors søster JULIANE MARIE VOSS samt en logerende jomfru HERTZ boede hos ham og besøgte tjenester og udbetalte lønninger, indtil Chr. Hertz blev udnævnt i stillingen.

Voss efterfølger blev altså Claus Ditlev (Dettlof) Hertz, der var født (døbt) 24/3 1735 i Fredensborg som søn af Christian Hertz og hustru CLAUDINE GUNILDE REBECCA SCHRØDER (d. 16/9 1761, 56 år gl.). Han var i gartnerlære på Frederiksberg slotshave fra 24/10 1753 til samme dato 1756, og hans lærebrev er opbevaret i Dansk Folkemuseum. Som gesell fik han en gave på 10 rdlr. af kongen (1756)¹⁴, og var senere som nævnt foran første mestersvend på Fredensborg²⁰ og succederende slotsforvalter og gartner.

Af folketællingslisten for 1787 nævnes Cl. D. Hertz som ugift og hans søskendebørn SOFIE ELENORE VOSS (FOSS) og FREDERICIA V. samt gartnerlærlingen CHR. DITLEV HERTZ bor hos ham.

I 1798 fandt der en overlevering af Fredensborg slot sted efter enkedronning Juliane Maries død (17/4 1798), og der kom i samme år

nye bestemmelser om havens ledelse og nybesættelser af slotsforvalter- og gartnerembederne. Det bestemtes da, at Cl. Hertz for resten af sin embedstid for sig og folkene skulle have ialt 683 rd. 52 skill., men det skulle ikke gælde for hans eftermand i embedet. Og i betragtning af hans høje alder tilstodes der ham under 23/1 1799 et personligt tillæg på 50 rdlr. for materialtjenesten fra nytår 1798. Han fik ikke megen glæde deraf, idet han døde 6/10 1799²⁵. Hans indtægter havde iøvrigt været følgende: løn 297 rdl., en slotspige 30, vinpenge 98,82 skill., lys 30 rdl. 66 skill. 6 læs hø à 1 rdlr. 16 skill. = 7 rdlr., 60 læs tørv à 32 skill. = 20 rdlr., 10 favne brænde à 4 rdlr. = 40 rdlr., 2 gartnersvende à 80 rdlr. = 160 rdlr. + de ovennævnte personlige tillæg à 50 rdlr.²⁵ Hertz efterlod sig en del regnskaber, breve, inventarielister m. m., der er ypperlige bidrag til slotshavens historie, og bl. a. af dette kan man se, at den kendte ødelæggelse af haven blev påbegyndt i 1798 og at andre interesser, såsom planteskoledrift og mangel på økonomiske midler gjorde at efterfølgeren ikke kunne holde haven i nogen smuk stil og stand, og løsgående kreaturer trængte ind i den og forvoldte ødelæggelse.

Claus Hertz efterlod sig bl. a. en søn, der var gartner, nemlig FREDERIK GABRIEL H.^{14,26}

I sit testamente af 4/10 1799 (confirmeret 25/10 1799) overlod han som ugift alt til sin søster SOPHIE JULIANE samt FRIDERICHE VOSS, begge ugifte. Han havde iøvrigt mange søskende, men de fleste døde som små eller unge.

Til den ledige stilling ved Fredensborg slotshave meldte der sig efter Claus Hertz' død følgende ansøgere, hvoraf den førstnævnte udnævntes²⁷:

JOHAN LUDWIG MANSA, Frederiksborg,
FR. L. HOLBØLL, botanisk have,
HENRICH BAUMANN, voldmester i København,
CARL FR. DÖLLNER, gartner Kildevæld,
HANS PETER SCHAUMANN, svend Frederiksborg,
SVEND ANDERSEN, svend Frederiksborg,
ADOLPH FR. BRAMMERS, gartner hos major Søebøtke,
H. A. P. DÖRSCHHELL, havde 250 rdlr. i ventepenge.

Disse søgte kun gartnerstillingen, — 4 andre søgte slotsforvalterstillingen, og forannævnte Mansa fik begge stillingerne.

For den der vil studere havens bestanddele nøje, udgør som nævnt inventariet af 1798 en uvurderlig kilde.

Havens dele betegnes af Chr. L. Mansa som nedenfor nævnt, idet det tilføjes, hvad disse dele rummer af planter og skulptur.

Den liden Communication Hauge, Den store Communication Hauge ved Udgangen af Cabinettet, Lyst-Parterret, En liden firkantet Hauge, Ande-Bakken, En liden Hauge ved Øster-Pavillon, Slots Tarrassen, Den saakaldede Skibs Bakke, Den Højere Side af den Store Alle, Den store Alle, Tarrassen ved den store Balon-Plads, Den liden Balon-Plads, Fasanne-Haugen, Dronninge Bakke, Taxus Alleen, Nordmands Dalen, Den runde Allee vest ved Hoved Alleen, Parterret for det gamle Cavallier Huus, Den saakaldede Plesses Plantage, Drivhuuse, Orange-Huuset, Aloe-Huuset, Annanas-Huuset m. fl.

TEXTHENVISNINGER

¹ Partikulær. kgl. resolutioner, R.A. - ² Roedes register, R.A., privatbrev med oplysn. om familienotater fra Hans Døllner, 5/12 1957. - ³ Frederiksberg gennem Tiderne VI, 110, 111 og 122. - ⁴ Oplysninger og dokumenter fra slægten Døllner, der ejer de pågæld. dokumenter. - ⁵ Rentekamm. kgl. resolutioner nr. 69 af 23/3 1736, R.A. - ⁶ Kgl. resol. ved Rytterdistr. nr. 46 af 1736, R.A. - ⁷ Rentekamm. kgl. resol. nr. 149 af 29/7 1737, R.A. - ⁸ Stds. nr. 163 af 26/9 1939, R.A. - ⁹ Stds. nr. 203 og 204 af 6/10 1939, jevnf. kgl. resol. fra Rytterdistr. nr. 100, R.A. - ¹⁰ Aarb. for Loll.-Falsters hist. samf., 1929, s. 52 ff. - ¹¹ Kgl. resol. ved Rytterdistr. nr. 121 1741, R.A. - ¹² Stds. nr. 3 af 2/1 1744, R.A. - ¹³ Embedsudn. under Rentekamret, R.A. - ¹⁴ Partikulærk. regnskaber, jevnf. F. J. Meier: Fredensborg slot (1880). - ¹⁵ Partikulærk. kgl. resolutioner, R.A. - ¹⁶ Roedes register, R.A. - ¹⁷ Bobé: Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, 1895, I., s. 291, Nord. ill. Havebrugsleksikon, 5, II, s. 772. - ¹⁸ Kgl. resol. fra Rytterdistr. nr. 15 af 20/2 1753. - ¹⁹ Rentekamm. kgl. resol. nr. 71 af 19/4 1765, R.A. - ²⁰ Partikulærk. kgl. resol. nr. 60 af 30/3 1765, R.A. - ²¹ Rentekamm. kgl. resol. nr. 211 af 7/10 1748, R.A. - ²² Hist. Medd. om København 4 rk. V, s. 179 ff. - ²³ Medd. fra hist.-top. Selskab for Gjentofte kommuner, 1932, s. 410 ff. - ²⁴ Part. kgl. resol. nr. 112 af 22/8 1765, nr. 108 af 26/7 1766, nr. 161 af 28/12 1765, R.A. - ²⁵ Rentekamm. kgl. resol. nr. 342 af 6/11 1799, R.A. - ²⁶ Rentekamm. tyske forestill. . . . 1779, sammes kgl. resol. nr. 17 af 23/1 1779. - ²⁷ Hofmarchallatets resolutionsprot. 18/10 1799, R.A.

IV.

I opgørelsen efter enkedronning JULIANE MARIE (1798) forekommer følgende linjer i kongens resolution, der fik betydning langt ud i fremtiden både for Fredensborgs og andre kongelige slotshavers vedkommende, idet de blev spiren til det kgl. haveinspektorat, som i de sidste små hundrede år har været slotshavernes øverste ledelse. Der stod¹ blandt andet om dette samt arbejdet på Fredensborg:

I øvrigt ville Vi allernaadigst: at den oeconomiske Bestyrelse af Vore Hauger ved Fredensborg, tilligemed Rosenborg og Fridrichsborg Slotte, samt Vedligeholdelsens Bestyrelse af alle Bygninger, Driverier m. v. i bemældte Hauger, hvis Bekostning har været bestredet af Bygningsfondet, saavel som de Bekostninger der maatte medgaae til Arbeidere, Material-Vogne og Heste m. v. forbemeldte 3 Slotshauger vedkommende, skal overdrages Hofmarskallen at besørge i eet Aar til Prøve fra 1ste Januarii indeværende Aar at regne, saaledes: at ved samme intet Bygnings-Reparations-Arbejde, nyde Indretningers Bekostning, eller andre Udgifter, i fornævnte Tid foretages uden efter hans Ordre, hvoraf følger, at de Regninger, som paa Bekostningen for ovenmeldte Haugers Underholdning indkomme, maa være paategnede af Hofmarskallen, for derefter fra Vort Rentekammer at foranstaltes anviiste til Udbetaling, hvorhos det da, hvad Fredensborg i sær angaaer, skal overdrages Hofmarskallen at Material-Vognene og Hestene sammested, efter hans Forslag, indskrænkes til 7 Heste, 2 Vogne og 1 Karre (da det øvrige Antal Vogne og Heste skal afgives for enten at erstatte Afgange ved de til Hoveriets Bestridelse holdende Material-Vogne og Heste, eller ved Auction bortsælges). Ligeledes maa det være Vor Hofmarskal overladt at vedblive, eller opsiges, den med Materialsmeden Brutin, angaaende Arbeidet herved, under 21. Jan: 1793 sluttede Contract . . . Endelig forvente Vi ogsaa Hofmarskallen foranstalter Haugearbeidernes Antal indskrænket det hæftigste muligt, da i øvrigt de Summer, som til dette Arbeide ere medgaaede for Januarii, Februarii og Martii Maaneder d. A. til Beløb 154 Rd., saavel som hvad der for indeværende Maaned maatte medgaae, kan liquideres i det, som anvises Hofmarskallen til Haugernes Vedligeholdelse, da han selv med Slotsforvalteren har at afhandle, hvad denne kan tilkomme for Hagematerialernes Vedligeholdelse, samt Leverance af Hauge-Vexter . . . Den i Fredensborg Hauge staaende Skov ville Vi have paa den ordentligste og fordeelagtigste Maade behandlet, til Ziir for Haugen og Indtægt for Vor Forst-Kasse, til hvilken Ende vi herved allernaadigst befale: At Vor Statsminister og Kammer-Præsident, Geheimeraad Grev Reventlow, Vor Overforstmester og Kammerherre Linstow, tilligemed Hofmarskallen skulle sammentræde for at overlægge den Plan, hvorefter bemeldte Skov bedst kan benyttes, og hvilken Plan skal indsendes til Vort Rentekammer, for derfra at foredrages Os til nærmere Resolution . . .

Det var altså meningen, at hofmarskallen kun skulle udnævnes for et år, og formentlig havde det været tanken at denne styrelse (over-

ledelse) skulle avløses af noget andet, – men dette skete først længe efter, nemlig i 1835².

Men der skiftedes jo også gartner og slotsforvalter ved århundredskiftet, som en følge af CL. HERTZ' død, og efterfølgeren fik desuden beskæftigelsen som materialskriver. Ved den nye lønansættelse fragik de Hertz tillagte vinpenge, men det ansås iøvrigt rigtigst at han gageredes således at han i sin tredobbelte stilling kunne leve uden mangel, hvad man mente at kunne med 500 rdlr. i gage + 80 rdlr. til hver af de 2 gartnersvende ved haven, hvorimod alle „Emolumenter“ som hidtil var ydet skulle bortfalde, dog bibeholdtes et tilskud til pighold på 30 rdlr. for værelsernes renholdelse³. Den nærmeste tid viste at denne gagering ikke holdt til de stigende udgifter og gartnerens behov i dyrtider.

Den nye slotsforvalter, materialskriver og gartner var: JOHAN LUDWIG MANS³, som var født 14/4 1740 i Zweibrücken, hvor faderen var slotsgartner⁴. Efter en gartnerisk uddannelse i Tyskland kom han formentlig år 1762 til Danmark og blev gartnermedhjælper. Han har da arbejdet med planer til en omlægning af denne have i den engelske stil og han var og blev en forkæmper for denne romantiske haveform. Blev 1765 gartner ved Fuglsang på Lolland og under dette ophold giftede han sig 1/7 1774 i Toreby med ANNE CHRISTINE VOIGT (c. 1730–90). Han søgte forgæves „Expectance“ ved Odense slot, skønt han påberåbte sig gode „Attester“⁵. År 1778 fik han dansk indfødsret og året efter fik han, da han søgte stillingen ved Charlottenlund, et tillæg på 100 rdlr. årlig på grund af forøget arbejde. Under sit ophold på Fuglsang udarbejdede han (1780) et håndskrift, der nu er i Sorø Akademis eje, hvori han plæderer for anlæggelse af planteskoler ved landets forskellige skoler for derved at virke for havebrugets udvikling⁴, sådan som han som ung havde erfaret at man gjorde det på hans hjemegn og hos sin far⁵. Senere fremkom fra hans hånd flere andre havebrugsskrifter. Fra Lolland flyttede Mansa 1784 til Marienlyst på Sjælland og var her i 10 år slotsforvalter og gartner og omlagde haven i romantisk stil. Da i 1794 de 2 slotsgartnerstillinger ved Hørsholm og Charlottenlund blev ledige, søgte Mansa dem begge⁷, men det blev ved Frederiksborg han ansattes 31/5 1794⁸. Der tilstodes ham en årlig gage på 300 rdlr. + 12 læs hø, græsning⁹. Til den nyordning af forholdene ved slotshaverne som forestod med indretning af planteskole, driverier m. m. ved Frederiksborg tilstodes der først 200, siden 33 rdlr. og året efter (1796) 12 favne bøgebrænde, 50 læs tørv samt

rørsær til måtter, egetræ til stokke m. m. Her som andre steder gik han ivrigt ind i arbejdet.

I den tid, Mansa var på Frederiksborg, havde han god lejlighed til at praktisere sin interesse for frugttrædyrkning og planteskoledrift, selvom dette fik det til at gå ud over leveringen af havesager til hofholdningen, hvad han da også fik at vide⁸. Som et håndgribeligt bevis kan noteres, at da han forlod stillingen (1799) kunne han til sin efterfølger i embedet overlevere ikke mindre end 15.000 træplanter, hvoraf de 6.000 var forædlede og resten til rådighed som „Plantagetræer“, foruden 30 ferskentræer i drivhus, købt i Lybæk⁸, – alt efter kun få års tjeneste her. Og så havde han lejlighed til at udføre noget af sine teorier om engelsk (romantisk) havestil, og mens adskillige af hans samtidige på havekunstens stige fortabte sig i de krumme linjers føring og lod dem råde også f. ex. i køkkenhaver, formåede Mansa at holde hovedet klart, så det kunne det praktiske få hvad det tilkom, uden at forsynde sig imod det æstetiske. Han værdsattes som en havekunstnerisk kapacitet, der bl. a. tilkaldtes for at censurere de af andre slotsgartnere udarbejdede planer til omlægning af Frederiksborg have¹⁰. Han udsendte sine litterære arbejder. Heraf kom „Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag samt Anvisning til at inddele og beplante smaae Partier“ 1798 på FREDERIK BRUMMERS forlag og var i tværfolio, bestående af 2 hefter, indeholdende smukt udførte planer med tilhørende planteliste. Det udkom også på tysk og fransk. Ideen til værket havde M. sikkert fået fra et tysk arbejde fra 1795–97, der udkom i Leipzig og var forfattet af en gartner LUDWIG CHRIS. MANSA, formodentlig en slægtning af den danske gartner, med hvem han muligvis endog har samarbejdet om sit værk⁶. Nogle år forud havde J. L. Mansa med det kgl. d. landhusholdningsselskab som forlægger udsendt en Have-Katekismus, der af udgiveren fik påhængt et tillæg om kaffedrikkeriets skadelighed. Denne bog udkom 1802 på tysk, nåede 3. oplag, mens forfatteren levede og 1843 5. oplag efter hans død. Bogen er ordnet som spørgsmål og svar. Den var blevet præmieret af selskabet, tryktes strax i 200 ekspl. og var forsynet med anmærkninger af generalplantageinspektør CHR. F. SCHMIDT og botanisk gartner NIELS SIMONSEN BACHE.

Ved slotsforvalter Claus Hertz' død 1799 meldte der sig altså de forannævnte ansøgere til Fredensborg, 7 til forvaltertjenesten og 5 til gartnertjenesten, og af disse fik som nævnt J. L. Mansa begge stillingerne³ og kom hurtigt ind i større arbejder med omlægning af denne have, især med hensigt at simplificere driften. Hans tegning

nr. 2 i så henseende approberedes 25/1 1801¹¹, ved samme tid som man vedtog at omlægge Frederiksberg Have. Men af Mansas plan blev der ikke realiseret meget, fordi man fattedes midler og virkelig interesse for sagen, hvortil kom de herskende krigsforhold.

Fra de store driverier i den gamle driverihave og på terrasserne ned mod Skipperalleen skulle leveres frugt og grøntsager til prinsesse JULIANE SOPHIE, der fra 1812 fik anvist Fredensborg til sommerophold for sig og sin gemal.

Overfor Mansa var man ganske generøs, – da han var i nød på grund af sin store familie fik han 1801 et gageforskud på 400 rdlr. imod fornøden obligation¹², og da dette var tilbagebetalt, søgte han (1806) et nyt forskud at tilbagebetale med 25 rdlr. kvartalsvis. Ansøgningen anbefaledes, idet man fremhævede hans mod og duelighed og de trange kår formedelst de 8 børn, – og resultatet blev, at han fik en gratifikation på 200 rdlr. i stedet for gageforskud. En anden gang kom der en gratifikation på 300 rdlr.¹³, og senere dels 75 som gageforhøjelse, gratifikation på 200 (1806) og en gave på 50, fordi han var i trængende forfatning¹⁴. Han fik også (1802) en ducør på 20 rdlr. fordi han uegenlystigt havde avgivet træer til Frederiksberg Have, ialt 4584 stk.¹⁵

Imidlertid var det ikke Mansa i Fredensborg alene, som det kneb for at klare dagen og vejen i den på disse tider herskende dyrtid, – også andre slotsgartnere og andre folk i kongens tjeneste gjaldt dette for, og – da i 1811 flere gartnere ved slotshaverne havde beklaget sig, nedsattes der en kommission til undersøgelse af forholdene, og denne avgav under 31/12 1811 sin betænkning, ikke alene om gartnerlønningerne, men angående udgifterne til de kongelige havers drift. Der siges¹⁶ at der arbejdede i Fredensborg have 20 mand i 6 sommermåneder og 12 mand i 6 vintermåneder, men her som der har dette ikke kunnet holdes, da gartnerne ikke har været i stand til at skaffe folk til de lønninger, som bødes. For Fredensborg kunne passende ansættes 13 daglejere om sommeren og 10 om vinteren samt 3 lugekoner, og gartnerne ved slotshaverne burde holde flere lærlinge, og kommissionen mente at en løn på 300 rdlr. var passende til en svend, dog ikke nok under den øjeblikkelige krigstid. Gartnernes løn var 500 rdlr. + græs og bolig m.m., – kommissionen foreslår den forhøjet med 200 rdlr. foruden det allerede bevilgede dyrtidstillæg til embedsmændene. I resolutionen af 5/2 1812 henvises til, at gartnerne ved slottene havde fået dyrtidstillæg som andre embedsmænd og de kunne derfor ikke få deres gager forhøjet, derimod forhøjedes de samlede budgetter for haverne, således at det for Fredensborg stiger fra 3190

årlig til 4819 rdlr. At dette ikke kunne holde til en ordentlig vedligeholdelse har vi samtidigt vidnesbyrd om, idet der skrives om slotshaven (1811)¹⁷ at „Alt hvad Kunsten har bidraget til at forskønne, vorder så forgraaet og overgroet, at det antager et vildt Udseende. Af Slotshavens Gange bliver kun, naar fyrsteligt Besøg paa nogle Dage, ventes, de bredeste befriede fra det Græs og Ukrudt, der bedække dem“. Det har sikkert voldt Mansa megen sorg, at det var sådan, og lidet har det vel bødet på elendigheden, at han som den ene af de fire kongelige gartnere fik tildelt danebrogsmændenes hæderstegn, – det var de første gartneriske udmærkelser af den art (1809).

Om arbejdsforholdene i det daglige fortæller både instrux for gartnere af 21/5 1812 og tilsvarende for gartnersvendene. Det hedder heri bl. a.¹⁸ at den ved haven ansatte gartnersvend kun kunne antages og afskediges ved chefen for de kgl. haver, og til det reglementerede antal daglejere erholdt gartneren ingen betaling uden det dokumenteres, hvormange der har været beskæftiget. Arbejderne bør være raske og arbejdsføre folk og ikke gamle, udtagne og ubrugelige mænd eller krøblinge, og gartnersvenden bør påse, at daglejerne virkelig gør deres skyldighed. Gartneren skulle hver måned til havekassen indgive regningen for de daglejere, som er holdt i overensstemmelse med svendens daglige opgivelse, og gartneren var uberettiget til at anvende de til haven antagne folk til andet arbejde. For at gøre gartneren og svenden interesseret i at spare på udgiften til folkehold indførtes en bonusordning både for gartneren og svenden, og det tillodes gartnere at holde en à to lærlinge og at få sådanne godtgjort som daglejere. Til sin egen husholdning måtte gartneren tage de frugt- og køkkensager som kunne undværes for hofholdningen, men han måtte ikke sælge noget, bortset fra blomster. Han skulle holde inventarium over det der hører til haven, såsom heste, vogne, gardiner, tømmer, vinduer o. s. v., og han skulle påse, at al gødning og bark bruges retteligt, – det gjaldt også den gødning som kom af det kohold, som gartneren måtte have privat, – denne gødning skulle bruges i slotshaven. I instruxen for gartnersvenden anføres det, at da han står i virkelig kgl. tjeneste bliver det ligeså meget hans som gartnerens pligt at arbejde i havens interesse i eet og alt og bl. a. påse at tingene såsom seletøj, haveredskaber, brændsel til drivhuse m. v. ikke bruges til andet end det er bestemt til. Han skal gå gartneren tilhænde og skal melde til denne som sin nærmeste foresatte, når der forekommer uorden og vanskeligheder. Han bør have samme mål som gartneren og bør derfor med hæderlighed og troskab i alt det som han kan være til fordel for den kgl. kasse med

tilbørlig agtelse imod gartneren og villig lydighed efterkomme alt som befales, så at han kan gøre sig fortjent til sin foresattes yndest . . . o. s. v. Da der i det pågældende år ikke var nogen svend i Fredensborg have havde dette om svendene ikke aktuel interesse her, men det varede kun 5 år, så var der en. Som eksempel på enkeltheder indenfor den daglige drift og på de stigende udgifter ansættes følgende opstilling¹⁹.

Reglementeret udgift 1812.

	1809	1810	1811	
Vogne	96 rdlr.	126	146	185
Haveredskaber	30 -	30	95	136
Måtter, søm	38 -	52	78	152
Lysning etc.	30 -	30	41	73
Tjære		109	95	

Dyrtiden satte mere og mere ind som følge af inden- og udenrigsforhold, – man kunne ikke få folk til de reglementerede daglønninger m. v. og gartnerne kunne ikke selv få deres private penge til at slå til. Under 30/5 1812 fik derfor Mansa lov til (uanset resolution af 27/4 1812) at betale det for Fredensborg slotshave reglementerede antal havearbejdere med den dagløn under hvilken han kan godtgøre ikke at være i stand til at erholde arbejdere²⁰.

Og året efter fastsloges det, at de måtte betale 24 skl. pr. mand og 16 for lugekoner²¹. Mansa søgte igen om økonomisk hjælp og fik efter undersøgelse på grund af lang og tro tjeneste, høj alder og stor familie en gratifikation på 50 rdlr.²² Et rygte om beskyldninger om hans uredelighed med hensyn til nogle møbler etc. preller af og sagen returneres efter undersøgelse²³. Mansa var nu en virkelig gammel mand, trods 77 år i tjeneste, og han fik da også fastansat sin søn CHR. LUDWIG M. som gartnersvend ved Fredensborg slotshave til 300 rdlr. om året²⁴, og på grund af „de besværlige Tider“ fik denne et par år efter bevilget 50 rdlr. efter ansøgning²⁵. Desuden havde Mansa senior i de sidste tider af hans funktionsperiode fået hjælp i arbejdet af sin søn løjtnant PAUL GEORG MANSa, hvem man efter seniors død bevilgede 100 rdlr. fordi han havde passet en del af tjenesten for sin far²⁶. Og så døde da 80 år gammel Johan Ludwig Mansa 13/4 1820. Han overlevedes af sin anden hustru LOUISE TOXVÆRD (1769–1853), til hvem han var blevet viet 29/10 1791 i Ønslev⁴ og sine 10 børn, hvoraf neppe nogen var forsørget, – i hvert fald fik han i sit 79. år en penge-gave på 200 rdlr. med denne motivering. Foruden de allerede nævnte

to gartnere var der yderligere i slægten gartneren JOHAN LUDVIG MANSJA JUN. (1802–86), som forestod udgivelsen af 4. og 5. udgave af faderens nævnte skrift. Senior blev begravet på Asminderød kirkegård. På grund af de dårlige økonomiske forhold i land og rige og på grund af at Fredensborg i disse tider ikke var kongens residens, havde det så længe Mansa virkede kun været under dårlige kår som antydning foran, og dette gjorde sit til at senior ikke fik lejlighed til at udfolde sit talent, således som han burde have haft det. Hans slægt kan følges i 6. te led og har rummet et betydeligt antal gartnere.

Ved J. L. M.s død søgtes stillingen²⁶ som gartner af hans søn, der da var gartnersvend hos faderen, Christian Ludvig Mansa, – af plantør HANS HANSEN på Frederiksberg og gartnersvenden NICOLAJ RUDOLPH SCHNITGER, ligeledes fra Frederiksberg, og ved denne lejlighed skilte man altså slotsforvalterembedet fra gartnerembedet. Som slotsforvalter ansattes en lakaj, P. C. ENGEL, mens gartnersvenden Chr. L. Mansa altså blev sin faders efterfølger i gartnerembedet. Mansa junior var født 10/8 1792 og var i gartnerlære hos slotsgartner P. PETERSEN på Frederiksberg, og havde examen fra Frederiksberg Have 1812 med karakteren g. Efter et ophold i udlandet, hvortil der bevilgedes senior 600 rdl. til sønnens beklædning som en gratifikation, ansøgte han 1816 om den ledige stilling som gartner på Marienlyst²⁷, blev siden svend og fra 1817 fastansat som sådan hos faderen (se foran). Under sin tjeneste på Fredensborg med de vanskelige forhold, søgte han 1826 stillingen som slotsgartner ved Frederiksberg, hvor P. PETERSEN var død²⁸. Uagtet han erklæredes at være både en god gartner og i besiddelse af udsøgt flid, kunne hofmarchallen alligevel ikke anbefale ham til stillingen, og den gik derfor hans næse forbi. På Fredensborg blev hans funktionstid kun ganske kort, idet han avgik ved døden allerede 16/8 1833²⁹. Han var gift med CAROLINE FREDERICKE BØEG (f. 4/11 1796, døbt 11/11 96 i fødselsstiftelsen som datter af kammerråd NIELS SOMMERFELD og DOROTHEA FREDERICA KRAFT), – de blev viet og skilt før 1832, og hun indgik senere i flere andre ægteskaber. Fru Mansa skal have forsømt sine børn, så familiens andre medlemmer måtte tage sig af dem, og der skal gå artige historier om forholdet mellem den unge og ældre fru Mansa³⁰. C. L. Mansa efterlod sig intet af værdi og 4 uforsørgede børn, – der var ikke engang til begravelsen, og da hans mor (enke efter slotsforvalteren) selv sad i trange kår og alligevel var skredet til med begravelseshjælpen, bevilgedes der hende af hofkassen 50 rdlr. til dækning af hendes udlæg³¹. En sag om nogle mangler ved inventarieregnskabet berigtigedes³². Den ovennævnte

slotsforvalters enke overlevede iøvrigt flere af sine børn, og ved resolution af 1842 fik hun lov til hvert år, sålænge hun boede i Frederiksborg amt at få 2 favne bøgefagot af skoven uden betaling³³.

Interessen for slotshaven og forsåvidt også for slottet var ringe også i unge Mansas tid. Som slottet blev udlejet til komedier, ballet og andet blev haven delvis oversået med skovfrø og andet. Brede Alleé blev tilsået med sædarter, frø af løvtræer spirede i skovbunden, der blev som vildnis og strakte sig helt ud i alléerne, gangene overgroedes og drivhusene forfaldt og fjernedes delvis, – alt var såre trist set med havekunstneriske øjne, og skønt tilgroet med træer i store mængder, har det dog neppe heller tilfredsstillet skovvæsenet, som havde indsigt med driften af store dele af området (parken). Der skulle en hel omstilling til for at få noget godt og rigtigt ud af slotshaven, – en omstilling der dikteredes, motiveredes og lededes af en handlekraftig og dygtig havekunstner, – og en sådan fik Fredensborg da også efter Chr. L. Mansas død.

KILDEHENVISNINGER

¹ Rentekammerets resolutioner nr. 104 25/4 1798j R.A. – ² Frederiksberg genn. Tiderne VII, s. 27 ff. – ³ Rentekamm. kgl. resol. nr. 342 af 6/11 1799, R.A., Hofm. 18/10 1799, R.A. – ⁴ Dansk biogr. Leksikon XV, s. 292. – ⁵ Rentek. kgl. resol. nr. 119 af 8/10 1775, R.A. – ⁶ Jevnf. Gartner-Tidende 1921, s. 101 ff. – ⁷ Hofmarch. kgl. resol. 25/1 1794 og 23/4 s.å., R.A. – ⁸ Johannes Tholle: Haveanlægene og Gartnerne ved Frederiksborg Slot (1958), s. 39 ff. – ⁹ Hofmarch. kgl. resol. af 30/5 1795, R.A. – ¹⁰ Hofmarch. resol. 25/1 og 12/11 1798, R.A., jevnf. Frederiksberg gennem Tiderne VI, s. 134 f. – ¹¹ Hofmarch. resol. 25/1 1801, R.A. – ¹² Rentekm. kgl. resol. nr. 318 af 9/9 1801, R.A., nr. 45 af 7/3 1806. – ¹³ Rentekm. kgl. resol. nr. 138 1801, R.A. – ¹⁴ Stds. nr. 17 1805 og nr. 120 1814, R.A. – ¹⁵ Hofmarch. resol. 20/4 1802, R.A. – ¹⁶ Sammesteds 5/2 1812, R.A. – ¹⁷ J. C. Lange: Breve fra Fredensborg 1811. – ¹⁸ Hofmarch. resol. af 21/5 1812, R.A. jevnf. Personalh. Tidsskrift år 63, s. 129 ff. – ¹⁹ Hofmarch. resol. 13/6 1812, R.A. – ²⁰ Sammesteds 30/5 1812, R.A. – ²¹ Sammesteds 20/3 1813, R.A. – ²² Sammesteds 5/12 1815 og 30/12 s.å., R.A. – ²³ Sammesteds 22/2 1817, R.A. – ²⁴ Sammesteds 24/12 1816 og 27/12 1817. – ²⁵ Sammesteds 29/5 1819. – ²⁶ Sammesteds 27/5 1820. – ²⁷ Rentekamm. kgl. resol. nr. 339 af 22/10 1816, R.A. – ²⁸ Hofmarch. resol. 11/2 1826, R.A. – ²⁹ Sammesteds 28/9 1833. – ³⁰ Iflg. oplysn. fra registrator B. Fabricius, R.A. – ³¹ Hofmarch. resol. 24/9 1833. – ³² Sammesteds 13/5 1837. – ³³ Rentekamm. kgl. resol. nr. 432 af 28/12 1842, R.A.

V.

Da gartnerembedet ved Fredensborg slotshave var blevet ledigt ved Chr. F. Mansas død (1833), meldte der sig en mængde ansøgere til dette. Vi nævner dem alle¹, nemlig:

CHR. FR. TEISNER, examineret gartner, slotsgartner Frederiksborg,

RUDOLPH ROTHE, gartnerexamen og examen i botanik, ansat på Bregentved,
 voldmester WAHL, examineret gartner,
 slotsgartner M. D. CLAUSEN, Jægerspris,
 E. M. RASMUSSEN, slotsgartner Marienlyst,
 gartnersvend S. M. DØLLNER, Sorø Akademi,
 C. NIELSEN, exam. gartner,
 F. OHLSEN, exam. gartner, Charlottenlund,
 C. GENTZ, exam. gartner,
 J. H. REEH, exam. gartner,
 mestersvend i Botan. Have F. W. FRISENETTE, exam. gartner
 - - - - F. A. FOLTMANN, - -
 svend - - - HEMPEL, - -
 NIELS NIELSEN, exam. gartner,
 F. C. PETERSEN, exam. gartner, Gisselfeld,
 C. A. LEISNER, - -
 voldmester J. SØRENSEN, Kastellet,
 handelsgartner J. J. DANCKERT, Dronninggaard.

Af disse blev R. Rothe ansat med en foreløbig gage af 350 rdlr., indtil Chr. Fr. Teisner avgik fra sin stilling på Frederiksborg, og så længe skulle han af gartnerlønnen (500) på Fredensborg have de 150, idet han førte noget tilsyn med haven der i en kortere periode.

RUDOLPH ROTHE var født 12/10 1802 i København som søn af fuldmægtig CHR. ROTHE (27/6 1770-31/8 1852), der senere bl. a. blev haveinspektør, kommitteret, etatsråd m. m. Hans mor var CHARLOTTE CHRISTINE MÜLLER (1773-1814), og han havde ikke mindre end 18 søskende. Han har givet eftertiden de hosstående autobiografiske optegnelser, der er dateret 1/1 1852 og omfatter tiden til hans udnævnelse til landskabsgartner^{2,3}. Han fortæller:

Med Undtagelse af 1815 og 1816 i hvilke Aar jeg gik i Borgerdydskolen i Kjøbh., er jeg underviist i Forældrenes Huus til 1818, da jeg confirmeredes og kom 8. April i Gartnerlære i Frederiksborg Have. Foraaet 1819 overgik jeg som Gartnerlærling til Rosenborg Have, absolverede derfra Gartnerexamen i 1821 og blev 2den Svend i Botanisk Have i Kjøbenhavn, 1822 1ste Svend sammesteds, absolverede i Sommeren 1823 den botaniske Gartnerexamen og forlod Haven i September 1823 for at forberede en Reise i Udlandet. Reysen tiltraadtes i May 1824 og varede til November 1827. Jeg erholdt dertil nemlig 100 Rdl. af fondet ad usus publicus, 1824 Rdlr. 200, 1825

Rdlr. 50,-, samt i 1826 en Gratifikation af 50 Rdlr. af det Classenske Fideikommis og 40 Rdlr. af Gartnerexamens Kassen, men har ikke nydt noget Stipendium. Reisen foretoges gennem Tydskland, Ungarn, Lombardiet, Frankrig og Holland. 1828 udarbejdede jeg og udgav min Dagbog over Reisen i gartnerisk Henseende, blev i November samme Aar antaget som Anlægsgartner ved Bregentved og 1829 som Secretair ved samme Grevskab, med Gage 400 Rdlr. og frit Ophold. 1830 blev jeg gift. 1833 d. 30. September kaldtes jeg til brugelig Gartner ved Fredensborg Slot med Gage 350 Rdlr. samt Fribolig, Brændsel, Græsningsret i Skoven samt Indtægten af hvad der kunde sælges af Haugen efter Prindsesse Julianes Hofs Forsyning. 1835 sidstl. af 19. Juny ophævedes forbeholdte Handelstilladelse og gaves en Equivalent derfor af 365 Rdlr. aarligt. – 1840 oprettedes 16. July Contract med Overhofmarchallatet hvorefter jeg erholdt aarligt 1000 Rdlr. for at besørge Havens Kjørsel.

1841 gaves mig ved Resol. af 19. Juny Understøttelsen af 600 Rdlr. til en Reise i England.

1842 d. 28. Juny benaadedes jeg med Ridderkorset.

1843 d. 30. December overdroges mig Bestyrelsen i landskabsgartnerisk Henseende af Jægersborg Dyrehave med aarligt 600 Rdlr., og Godtgjørelse for Reiser og Diæter til aarligt 250 Rdlr. Dette Hverv ophævedes i Januar 1848.

1845 gaves ved Resc. af 3. Marts et Gagetillæg af 300 Rdlr.

1848 gaves ved Resc. af 30. Marts et Gagetillæg af 250 Rdlr.

1850 d. 1. Januar constitueredes jeg som Landskabsgartner med Fribolig paa Frederiksberg, Gage 1700 Rdlr., Godtgjørelse for Befordring og Diæter 300 Rdlr. –

Til disse Rothes egne optegnelser kan tilføjes, at han før sin udenlandsrejse havde fået „stor kærlighed til landskabsgartneriet“, altså til det æstetiske gartneri, og det var især de store udenlandske mestre i denne kunst: SKELL (1750–1823) og LENNÉ (1789–1866) i Tyskland samt RIEDEL i Østrig og endnu flere, der blev af betydning for ham. Under opholdet på Bregentved udførte han sin første store landskabsgartneriske opgave i planerne til „Forskjønnelsesanlæg paa Bregentved“, som delvis gennemførtes under hans ledelse; sin næste fik han i Fredensborg Slotshave, som omlagdes i landskabelig stil.

Rudolph Rothe kom i Fredensborg til et anlæg i forfald og var nok hurtigt klar over situationen. Han førte en arbejdsjournal, og i denne skrev han året efter sin ansættelse², at „Uden at være gennem-

trængt af Højhedssyge eller af Fordom mod alt gammelt eller gammel-dags, blot fordi det er stridende imod hvad der nu behager Sindet og Øjet, har jeg betragtet Lystanlægget, og jeg maa erkende det at være aldeles uværdigt at nævnes som en Lysthaug ved et af de største og bekendteste Landslotte i Danmark“. Efter at have udviklet, hvad der taler til gunst for at omlægge det i en anden stilart, skønt han erkender, at „Værker af den arkitektoniske Haugekunst, hvor de ere hidtil conserveret i deres Ejendommelighed og i Fuldkommenhed, ikke ubetinget bør kasseres, men bevares . . .“, men da „nu af Hækkene ikke er andet end de tørre og næsten bladløse Stammer tilbage, og da Alleerne ere bladløse forneden og kun kraftige i Toppen, og mange af Træerne endog ganske afdøde, og da endelig de fleste Stenarbejder ere beskadiget, saa er Haugen ophørt at være et Minde om den gamle arkitektoniske Haugekunst, hvorfor jeg finder det rigtigt at en Omarbejden efter den nyere Smag iværksættes“. Det var en gunstig tid, Rothe fostrede sine ideer. Økonomisk stod landet adskilligt bedre end i de første årtier af århundredet, og dertil kom, at der også specielt med hensyn til slotshaverne var noget i gære og blæste en gunstig vind. Der var lige bevilget 16.000 rdlr. til driverierne i Rosenborg, Frederiksberg og Søndermarken⁶ og i samme åndedræt nedsat en haveinspektion til avløsning af den tidligere ved hofmarchallen. Motiveringen for det sidste var, at havevæsenet og gartneriet i Danmark ikke skønnedes at have holdt trit med udlandets, og at der manglede en autoritet. I denne haveinspektion fik Rothes far bl. a. sæde, og den omfattede bl. a. Fredensborg slotshave, – hvilke 2 dele i forening nok kunne komme til at influere på udviklingen. Og få år efter skal denne tremandsinspektion avløses af een mand, og dette blev altså efter nogle omveje med et direktorat til at Rudolph Rothe ansattes som landskabsgartner i en overledelse af de kgl. haver, derunder altså Fredensborg⁷. Der blev også trukket nogle linjer op for havernes udvikling og status, hvorunder Fredensborg fik prædikat af at skulle udvikle den nord-europæiske skovhave, mens Søndermarken blev den sydeuropæiske o. s. fr. og ikke mindst Søndermarkens omdannelse prægedes af Rothes kunnen og kunst, idet denne park også lå under hans raion.

Også udenfor sit embede fik han mange opdrag at varetage. Efter FREDERIK VI's død fik han opsynet med Frederiksborg slotshave, og udarbejdede sammen med gartner SCHEBEL plan til omlægning af Marienlyst slotshave og førte tilsynet med denne til 1848, ligesom han bistod med fordeling af beplantningen i forstbotanisk have (Char-

lottenlund), omlagde Bernstorff slotshave (1854) og Sorø Akademis have (1857) og satte sit præg på driften af Jægersborg dyrehave som parklandskab, ligesom han var engageret i talrige private haveanlæg.

Han holdt foredrag i Botanisk Haves læsesal og i Haveselskabets haves sal samt udsendte 1828 den foran nævnte dagbog (der bl. a. forskaffede ham 200 rdlr. af rentekammeret) samt 1853 bogen: *Landskabsgartneriske Betragtninger over Danmark*, hvori hans teorier sættes på prent. Gartnerundervisningen kom han også til at sætte sit præg på og 1835 blev han medlem af gartnerexamenskommissionen og senere formand i samme samt 1849 examinatur i faget blumisteri. Var medstifter af det i 1835 som Selskab til Blomsterkulturens Fremme stiftede haveselskab og var 1842-43 medredaktør af dets tidsskrift. Fra 1868 til sin død var han formand for Gartnerens Hjelpeforening og formand i expropriationskomm. ang. Københavns bebyggelse og fæstningsterrainet. Foruden den allerede nævnte konstitution som landskabsgartner fra 1850 beskikkedes han til fra 1/4 1852 at være Gartner ved de offentlige Lysthaver (fra 1/4 1871 med betegnelsen inspektør) og blev 1852 udnævnt til forstråd. Til ridderkorset føjedes 1867 Danebrogskorset og 1869 etatsrådstitlen. Han døde 30/1 1877 på Frederiksberg og begravedes i Asminderød, hvor hans første hustru lå. En broder, præsten Vilh. Rothe (som ikke fik lejlighed til at være tilstede ved begravelsen) har udgivet et mindeblad om ham og fortæller deri, hvad han ville have sagt ved graven⁴. Han fremhæver Rothes ubetvingelige kærlighed til havevæsenet, som allerede på Bregentved fik ham til at vælge udelivet fremfor godskontoret. Han karakteriserer ham som en stille, gudfrygtig mand, der også dyrkede musik (valdhorn og klarinet) og var selvskreven til at have overopsynet med de kongelige haver. Hans ånd var ædel, og hans hoved fuldt af kloge og gode tanker. Hans væsen var fint og belevent, og han var velset i den kongelige familie, hvor han altid spiste med ved tallet under sine besøg i Fredensborg eller Sorgenfri efter at han var fratrådt Fredensborgembedet. Inderst inde i sit hjerte gemte han sin Gud og sin Frelser.

Også i fagbladene fik han omfattende omtale efter sin død, anerkendende og beundrende trods en tidligere skepsis og kritik, og man fastslog, at med oprettelsen af hans embede som tilsynsførende var der sket det, at „Landskabsgartneri eller den skønne Havekunst fik sit Stempel som et af Statsmyndighederne anerkjendt nødvendigt, eller dog berettiget, Led af den store Kreds af Foranstaltninger fra Statens Side til Civilisationens Fremme hos Befolkningen“, og dette skyldtes fornemmelig Rothes egen ihærdige virksomhed herfor⁵. Man frem-

hævdede også „hans fra den første Læretid af og indtil Døden aldrig svækkede Interesse for sit Fag, en usædvanlig Arbejdsomhed, Orden og Nøisomhed . . . og hans mere end almindelige Aandsevner, hvis Udvikling . . . hævdede ham til at indtage en høj Plads, ikke blot blandt Gartnere, men ogsaa blandt sin Samtids meest dannede Mænd“⁵.

R. Rothe viedes 29/12 1830 til ANNE MARIE FRIEDENREICH (16/12 1805-2/11 1841), og 2den gang 28/4 1846 til JOHANNE MATTHEA MANGOR (8/7 1804-30/4 1894).

Om arbejdsforholdene kan bl. a. nævnes, at der fra 1840 i stedet for at haveinspektionen holdt kuske, heste, vogne m. m. accorderes med slotsgartnerne, altså også Rothe om at de hver for sig for 200 rdlr. om året selv holdt det fornødne⁶. Og det fastsloges året efter at den gødning, som faldt i de kgl. stalde, når nogen af de højkongelige herskaber opholdt sig på stedet, tilfaldt de kgl. haver og ikke slotsforvalteren⁷.

Foruden den i 1833 påbegyndte omlægning af haven efter Rothes plan, indhegnedes i 1842 et mindre parti til de kgl. herskabers „ugenerte benyttelse“ og haven fik efterhånden den form, som vi i vor generation har kendt den.

Den kgl. kundgørelse af 30/5 1849, der hører til frihedsårenes resultater, nævnte blandt de slotte, der skulle bortlejes eller sælges, også Fredensborg, og der stod stor diskussion om dette såvelsom om Rothes ansættelse som landskabsgartner, og man overvejede at dele haven i 2 dele, men Rothe protesterede på det kraftigste, idet han sagde: Enten have eller også lade forstværøenet bestyre det hele. En halvhed er værre end intet. I de fortsatte forhandlinger på højeste plan sejrede altså bevaringstilhængerne, og ved lov om statshaverne af 12/3 1852, der også var en frugt af frihedsårenes gæring, stillede Fredensborg under det af Rothe administrerede tilsyn, idet han fik domicil på Frederiksberg, og den stedlige leder af haven fik her som ved de andre slotshaver titel af opsynsmand, dog oftest gartnerisk uddannet¹⁰.

Det er endda gået således med gartnerembedet at stedet længe havde ry for at være et godt lærested for unge gartnere, ligesom det har haft hds. majestæts dronning INGRID's bevågenhed, og af danske gartnere ved dronningens 50 års dag fik sine værdier suppleret med et orchidehus – altsammen noget, der endnu ikke er historie i vor forbindelse.

Og ubeboet eller beboet oplevede slottet og dets have skiftende konjunkturer, til det sidst på århundredet blev samlingsstedet for

Europas fyrstefamilier og i vort århundrede er blevet kongelig sommerresidens, nu også muligt som vinteropholdssted. Denne gartneriske periode forbigås her til skildring en anden gang. Det tilføjes, at Rudolph Rothe har udfærdiget et omfattende memorandum med titel: Bestyrelsesforholdene for de offentlige Lysthaver (1872/73), der foruden at rumme exacte oplysninger om slotshavernes størrelse, lidt historie og administration m. m. også trækker linjer op for deres driftsform, der i mangt og meget består endnu og har været ledetråden gennem mange år.

TEXTHENVISNINGER

¹ Hofmarchallatets resolutioner 28/9 1833, R.A. – ² Det kgl. haveinspektors arkiv, Frederiksberg. – ³ Dansk biografisk Leksikon XX (1941), s. 227–29, Nord. ill. Havebrugsleksikon, 5. udg. II, s. 801–2. – ⁴ Vilh. Rothe: Et Mindeblad om Rudolph Rothe, 1802–77, Vemmelev 5te Febr. 1877. – ⁵ Tidsskrift for Havevæsen XII (1878), s. 136–39. – ⁶ Hofmarchallatets resolutioner af 2/6 1835, R.A. – ⁷ Frederiksberg gennem Tiderne VII, s. 27 ff. – ⁸ Hofmarchallatets resolution nr. 83 af 11/7 1840, R.A. – ⁹ Hofmarchallatets resolution nr. 9 af 11/2 1841, R.A. – ¹⁰ Bruun og Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919 (1920), s. 268–69.